

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ МАДАНИЯТ ВА
СПОРТ ИШЛАРИ ВАЗИРЛИГИ**

**ЎЗБЕКИСТОН ДАВЛАТ САНЪАТ ВА МАДАНИЯТ
ИНСТИТУТИ**

**РЕСПУБЛИКА ИХТИСОСЛАШТИРИЛГАН
МУСИҚА ВА САНЪАТ АКАДЕМИК ЛИЦЕЙИ**

**ЗАМОНАВИЙЛИК
КОНТЕКСТИДА УЗЛУКСИЗ
ТАЪЛИМ УЗВИЙЛИГИ
МУАММОЛАРИ**

(илмий-услубий мақолалар тўплами)

ТОШКЕНТ – 2013

музыковеды и композиторы, определяя круг средств, подходящих в данных условиях для создания многоголосного произведения. Об этом описал в своем труде "Некоторые вопросы ладового строения узбекской народной песни и ее гармонизация" (Т., 1979) Ю. Кон, идеи которого находят продолжение в научных трудах и по сей день.

В начале XXI века в Узбекистане появился новый методологически ценный, концепционный труд для изучения гармонии, а именно учебник "Гармония. Назарий курс" (Т., 2004) О. Азимовой, который характеризуется не только ясностью изложения сложного материала, но и доступностью большому количеству студентов с точки зрения языка, а также наличие в нем в качестве примеров отрывков из произведений узбекских композиторов, что значительно расширяет представления о гармонии в национальной композиторской школе. Учебник построен по принципу линейного подхода, то есть от простого к сложному, где аккордовые комплексы (от трех звучных до многозвучных) рассматриваются в тесном соотношении с ладом. При этом в поле зрения Азимовой находятся не только классический мажор и минор, но и семиступенные лады народной музыки – эолийский, дорийский, фригийский, ионийский, миксолийский, лидийский, которые могут гармонизоваться как аккордами терцовый структуры, так и нетерцовыми комплексами, что достаточно распространено в композиторской практике.

Ценный вклад в отечественную науку и педагогическую практику вносят статьи молодых теоретиков Ш. Ибрагимовой, Н. Нам и других, которые опубликованы в ряде научных сборников. Таким образом, можно констатировать тот факт, что отечественная педагогическая практика опирается на методику изучения гармонии, имеющую уже свои подходы, свою программу в соответствии с требованиями современного музыкального образования. Использование всех существующих учебников и учебных пособий позволит качественно и плодотворно проводить занятия по гармонии на всех этапах обучения, в процессе которого готовятся специалисты, способный широко мыслить, разбираться в различных музыкальных стилях, оценивать явления искусства, а, значит, формируется

гармонично развитая личность, чуткая и глубокая, с богатым внутренним миром.

В продолжение совершенствования современной музыкальной педагогической практики актуальным и необходимым становится создание хрестоматий по гармонии, которые бы основывались на музыкальном материале разных стран, включая произведения узбекских композиторов, имеющих немало ярких страниц красоты и оригинальных гармонических последовательностей, интересные для анализа.

Использованная литература

1. Степанов А. Методика преподавания гармонии. – М.: 1988.
2. Асафьев Б. Избранные труды. Т. I. – М.: 1952.

ФАНЛАРАРО ЭКОЛОГИК ТАРБИЯ БЕРИШДА ПЕДАГОГик ТАЖРИБА-СИНОВНИ ТАШКИЛ ЭТИШ ВА ЎТКАЗИШ

Н.Ж.Исакулова, ЎзД

Педагогик тажриба-синов ишлари узлуксиз таълим жараёнида фанлараро экологик тарбия бериш дастур ва режа, дидактик таълим ва тамойиллар асосида ташкил этилди. Дарс ва дарсдан ташкил тарбиявий жараёнга кенг қамровда татбиқ қилинди. Таълим жараёнида ўқувчиларга фанлараро экологик тарбия бериш жараёнида таъсир этувчи салбий ва ижобий омиллар аниқланиб, ўқувчилар самардорлигини ошириши синовдан ўтказилди. Педагогик тажриба-синов ташхис ва башорат қилиш, ташкилий-тайёргарлик, ама-тамд ҳама умумлаштирувчи босқичларда ташкил этилди.

Таълим ва башорат қилиш босқичида мавзу юзасидан тажриба-синов мақсади, илмий фарази, вазифалари ҳамда тажриба-синов дастурлари ишлаб чиқилди.

Педагогик тажриба-синов мақсади – узлуксиз таълим жараёнида ўқувчиларга фанлараро экологик тарбия беришнинг педагогик шарт-шароитларини аниқлаш ва синовдан ўтказиш. Тажриба-синов мақсади 3 босқичда амалга оширилди: тасдиқловчи (2009–2010 йй.), аниқловчи (2010–2011 йй.) ва синов (2011–2012 йй.).

Тасдиқловчи тажрибанинг мақсади – шаклланиши лозим бўл

1. Тажриба-синов ўтказиладиган таълим муассасалари ўқувчиларида экологик тарбияни фанлараро бериш тизими.

2. Тадқиқотчи тайёрлаган ФЭТга доир материалларнинг умумий ўрта таълим ҳамда ПКнинг "Бошланғич таълим" йўналиши ўқувчилари томонидан қай даражада ўзлаштирилиши.

3. Тадқиқотчи томонидан тажриба-синов синф (гуруҳ)лари учун тайёрланган материалларга нисбатан ўқувчиларнинг қизиқишини ҳисобга олиш.

4. Фанлараро боғланиш технологияси.

5. Дарс ва дарсдан ташқари машғулотларда тадқиқотчи томонидан тайёрланган материалларнинг фанлар алоқадорлиги юзасидан фикрлашни ривожлантиришга хизмат қилиши.

Юқорида қайд этилган муаммоларни амалда синаб кўриш мақсадида 2009–2011 ўқув йили учун таълим муассасаларини танлаб олишда қуйидагиларга эътибор берилди:

1. Тажриба-синов ўтказиладиган таълим муассасалари.

2. Оммалаштириш жараёни ўтказиладиган таълим муассасалари.

3. Педагогик тажриба-синов ўтказиладиган таълим муассасаларининг моддий-техник базаси ва уларнинг табиий шароити.

Юқорида таъкидлаб ўтилган таълим муассасаларининг тажриба синф (гуруҳ)ларида таълим технологияларидан фойдаланган ҳолда, фанлараро экологик мазмунда дарслар ташкил этилди, фанлараро экологик мазмунда тестлар ва топшириқлар бажарилди. Шунингдек, тадқиқотчи томонидан дарсдан ташқари машғулотлар тайёрланди ва уюштирилиб, фанлараро фикрлашни ривожлантиришга оид машғулотлар ўтказилди.

Тажриба синф (гуруҳ) ўқувчиларида экологик тарбияни фанлараро шакллантиришда қуйидаги талабларга риоя қилинди:

1. Ўзлаштирилиши лозим бўлган экологик тарбияга тааллуқли фанлараро материаллар ўқувчиларнинг психологик хусусиятларини эътиборга олган ҳолда тайёрланди.

2. Ўқувчилар томонидан экологик тарбиянинг фанлараро пухта ва чуқур ўзлаштирилишига эътибор қаратилди.

3. Тадқиқотчи томонидан танланган услубларнинг ижобий жиҳатлари таҳлил қилинди ва умумлаштирилди.

4. Таъкидловчи, шакллантирувчи ҳамда назорат қилувчи тажриба-

синов ишлари гуруҳларда параллел ва аралаш ҳолатда амалга оширилди.

Педагогик тажриба-синовнинг ташкилий таъминоти диссертацияда илгари сурилган илмий фараз, илмий янгилик ҳамда химояга тавсия этиладиган ҳолатлар умумий ўрта таълим мактаблари ва ПКлари амалиётида синаб кўриш, шарт-шароитларни аниқлаш, таълим муассасаси томонидан тадқиқот ишини муҳокама этиш жараёнлари, тажриба-синовни ташкил этиш ва яқунланишини расмийлаштириш ҳамда тадқиқот ишида олинган натижаларни узлуксиз таълим тизимига жорий этиш юзасидан амалий-услубий тавсиялар ишлаб чиқишга асосланди.

Педагогик тажриба-синовнинг амалий босқичида экологик тарбияни таъкидловчи, экологик тарбияни фанлараро шакллантирувчи ҳамда ФЭТни назорат қилувчи бўлиб, гуруҳларда параллел ва аралаш олиб борилди. Педагогик тажриба-синов жараёнида ўқувчиларда экологик тарбиянинг фанлараро тарбияланганлик кўрсаткичлари ўз ифодасини топган.

Умумлаштирувчи босқичида тажриба-синовни натижалаш алгоритми ишлаб чиқилди, умумий ўрта таълим мактаблари ва ПКлари амалиётига жорий қилинди.

Педагогик тажриба-синовни ташкил этиш ва ўтказишнинг мақсад ва вазифаларида қўйиладиган муаммолар – педагогик тажриба-синовни асосланган иборат бўлиб, унинг ечимини топиш учун педагогик тажриба-синов ташкил этилиб, уни ўтказишдаги муаммолар эътиборга олинди.

О ПРОЦЕССЕ ПСИХОЛОГИИ ВОСПРИЯТИЯ МУЗЫКАЛЬНОГО ПРОИЗВЕДЕНИЯ

Л.М.Азимова, ГКУЗ

Богатый опыт исследования восприятия музыкального произведения накоплен специалистами в области музыкальной психологии, такими, как Б.Теплов, С.Беляева-Экземлярская, Е.Назайкинский, В.Петрушин, Р.Кадыров. Вопросам психологии музыкального восприятия уделено серьезное внимание в связи с анализом специфики музыки. Но восприятие определяется также

камол топтиришга тўла-тўқис асос яратди. Мустақиллик байрами ўзбек халқининг муҳим анъанасига айланмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Каримов И.А. Миллий театримиз — ифтихоримиз. // Тошкент шаҳрида Академик драма театри янги биносининг очилиш маросимида сўзлаган нутқи. 2001 йил 30 август.
2. Қорабоев У.Х. Ўзбекистон байрамлари. —Т.: 1991.

ЭКОЛОГИК ТАРБИЯ МАЗМУНИДАГИ СИНОВ МАШҒУЛОТЛАРИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ ЮЗАСИДАН УСЛУБҲЎЙ ТАВСИЯЛАР

Н.Ж.Исакулова, ЎзДСМИ

Экологик тарбия айнаи даврда ўта долзарб ижтимоий-педагогик муаммо бўлиб, уни шакллантириш қанчалик эрта бошланса, шунчалик мақсадга мувофиқ бўлади. Инсоният цивилизацияси эвазига экологик вазият дунё бўйича кескин ҳолатга келиши оммавий экологик тафаккур, экологик онг ва экологик маданиятни қарор топтириш кечиктириб бўлмайдиган вазифа сабабли узлуксиз таълим жараёнида ўқувчиларга фанлараро экологик тарбия бериш ва унинг компонентлари назарий таҳлил этишни тақозо қилади.

Шунингдек, ўқувчиларга экологик тарбия бериш ҳамда фанлар алоқадорлиги юзасидан бажарилган илмий тадқиқот ишлари таҳлили аниқ, табиий ҳамда ижтимоий-гуманитар фанларни ўқитиш жараёнида ўрганиб чиқиши бир ва икки фан мисолида, фан туркумлари асосида, интеграцияга оид экологик тарбия (онг, тафаккур, таълим, маданият) асосида фанлараро боғланиш юзасидан берилган тавсияларни таъминлайди. Экологик тарбия асоси экологик маърифат ёрдамида яратилади ва унинг шаклланиш жараёнини мажмуавий ёндашув орқали интенсификация мумкинлиги фан ва тажриба ёрдамида исботланади.

Фанлараро экологик тарбия беришнинг концептуал муаммолари, яъни назарий, амалий, ижтимоий ва ҳуқуқий жиҳатларидан узвий равишда фойдаланиб шакллантириш, дарс ва дарсдан ташқари машғулотларда фанлараро экологик тарбияни ўзлаштириш, фанлараро

экологик мазмундаги мустақил ишларни бажариш, педагогик амалиётда фанлараро боғланишни амалга оширишнинг ўрганилиши фанлараро экологик тарбия беришнинг яхлит тизими орқали ижобий ҳал этилиши асосида аниқланишида намоён бўлади.

Оламнинг илмий манзарасини яратишда барча фанлар хизмат қилишини эътиборга олган ҳолда, узлуксиз таълим тизимида фанлараро алоқани кучайтириш ва улардан яхлит экологик дунёқарашни шакллантириш йўлида фойдаланилса самара кўпроқ бўлади. Шу боис фанларни ўқитиш жараёнида экологик тарбия бериш имкониятлари умумий ўрта таълим мактаблари ва педагогика коллежи "Бошланғич таълим" йўналиши мисолида ўрганилиши аниқ, табиий, ижтимоий-гуманитар, умумқасбий, махсус фанларнинг ўзаро алоқадорлидаги экологик самарадорлигини беради. Акс ҳолда олам илмий манзараси ҳам, биосферани соғлом сақлаб қолиш масаласи ҳам, экологик тарбия билан боғлиқ ташкилий-маърифий ҳамда умумбашарий фаолиятга ҳам путур етади.

Умумий ўрта таълим мактаб (5—9-синф) ўқувчиларига фанлараро экологик тарбия беришнинг назарий типологияси аниқланиши фанлараро алоқадорликка кўра, бошланғич синфлар билан педагогика коллежи "Бошланғич таълим" йўналиши ўрғасида илмий асосда боғлаш мақсадида турлар (бошланғич синф фанлари, аниқ, табиий, ижтимоий-гуманитар, умумқасбий, махсус фанлар) бўйича тасниф қилишни тақозо қилади.

Шунингдек, фанлараро экологик тарбия беришнинг шакл ва методларини аниқлаш, уларни ташкил этиш ечимларини таҳлил қилиш, ноанъанавий методларни асослаш, синаш ва жорий этиш, педагогик шарт-шароитларни аниқлаш билан боғлиқ жараёнлар тизимини ташкил этишни эътиборга олади. Бунинг учун дарс ва дарсдан ташқари машғулотларда фанлараро экологик тарбия бериш методикасини ишлаб чиқиш билан боғлиқ бўлади. Ҳар бир синов машғулоти билан боғлиқ ишчи фаразларнинг инobatта олиниши натижасида фанлараро алоқадорликда келтирилган ноанъанавий методлардан ўқитувчилар ўз педагогик фаолиятида фойдаланилган ҳолда, дарсларни ташкил этиш муҳим аҳамиятга эгаллиги учун синовдан ўтган дарс типлари тавсия этилди.

Педагогика коллежининг "Бошланғич таълим" йўналишидаги

Ўқувчиларга фанлараро экологик тарбия бериш юзасидан тайёрланган маъруза материаллари ўқитувчилар ҳамда "Бошлангич таълим" йўналишидаги ўқувчилар ўз педагогик амалиётларида кенг фойдаланиш имкониятлари эътиборга олинган ҳолда, ёритилишини тақозо қилди. Шу боис педагогика коллежи "Бошлангич таълим" йўналиши ўқувчиларининг педагогик амалиётида фанлараро экологик тарбия бериш муваффақиятли ташкил этилиши ўқув, педагогик ва дипломолди амалиётларда бажариладиган ишлар кўлами орқали амалга оширилишида намоён бўлади. Шунингдек, ўқувчилар экологик тарбиясини мустаҳкамлашда дарсдан ташқари машғулотлар асосий омил сифатида эътироф этилди.

Хар бир синов машғулотни билан боғлиқ ишчи фаразлар ўқув фанидаги мавзуларни ўрганиш билан биргаликда ўқувчиларнинг экологик тарбиясини мустаҳкамлашда хизмат қилади. Мазкур ишчи фаразларга таянган ҳолда, узлуксиз таълим жараёнида ўқувчиларга фанлараро экологик таълим-тарбия бериш самарадорлиги юзасидан қуйидаги услубий тавсияларни бериш мумкин:

— узлуксиз таълим жараёнида ўқувчиларга фанлараро экологик тарбия бериш самарадорлигини ошириш мақсадида ўқув фанлари дастури мавзулари мазмунининг экологик тарбия элементлари билан бойитилишига эътиборни қаратиш;

— узлуксиз таълим жараёнида яратилаётган янги авлод дарслик ва ўқув қўлланмалар, маъруза матнлари ва дарс ишланмаларида фанлараро экологик тарбия беришнинг яхлит мазмунига эришиш, ҳар бир фаннинг ишчи дастури ишлаб чиқиляётганда фанларнинг синхрон ва асинхрон, узвий ва интегратив боғланишига аҳамият бериш;

— аниқ, табиий, ижтимоий-гуманитар фанлариаро экологик тарбияни 12 йиллик ҳажмдаги умумий ўрта таълим ва ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасаларининг ҳар бир синф (босқичи)лари учун алоҳида ўрганиш;

— фанлараро экологик тарбия бериш йўналишларидан унумли фойдаланиш, дидактик талаб ва тамойилларга таянган ҳолда, педагогик фаолиятни амалга ошириш;

— фанлараро экологик тарбия бериш билан боғлиқ инвариант ва вариатив дидактик функцияларни амалда қўллашни йўлга қўйиш.

Шунингдек, кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш жараёнида экологик тарбия бериш юзасидан вариатив дастурлар ишлаб чиқиш;

— педагогика коллежи "Бошлангич таълим" йўналиши ўқув режасининг умумкасбий фанлар блокидаги "Педагогика" фанини ўқитилишида Шарқ ва Ғарб мутафаккирларининг табиатни муҳофаза қилиш юзасидан билдирилган фикрларидан "Экологик тарбия" мавзусида фойдаланиш.

БОШЛАНГИЧ СИНФ ЎҚУВЧИЛАРИНИ БАЙНАЛМИЛЛАЛ РУҲДА ТАРБИЯЛАШДА СИНФДАН ТАШҚАРИ ИШЛАР

Д.Р.Арипова, ЎзДСМИ

Ўзбекистоннинг ижтимоий, иқтисодий, сийсий ҳаётидаги барча ўзгаришлар, унинг бозор сийсатига ўтиши жараёнидаги ислохотлар таълим-тарбия мазмунига, шахс мафқурасига ўз таъсирини кўрсата бошлади.

Ўзбекистон Республикасининг "Таълим тўғрисида"ги Қонунининг 6-моддасида "Давлат таълим стандартлари умумий ўрта, ўрта махсус, касб-хунар, олий таълим мазмуни ва сифатига қўйилаётган минимал талабларни белгилайди" дейилади.

Дарҳақиқат узлуксиз таълим жараёни шахснинг ҳар томонлама баркамол ва етук бўлиб шаклланишида асосий босқич бўлиб саналар экан, бу жараёнда бошлангич таълим ўзига хос аҳамият касб этади.

Бошлангич таълим узлуксиз таълимнинг муҳим бўғини бўлиб, Президент И.А.Каримов таъкидлаганидек, "Ваҳоланки, боланинг дунёқараши, диди, салоҳияти шаклланидиган бошлангич синфларга энг етук, энг тажрибали мураббийларни бириктириб қўйилишини оддий мангикнинг ўзи талаб этади. Замонавий бошлангич таълимнинг ўзи қандай бўлиши керак? Бола бошлангич синфларда қандай билимларга эга бўлиши лозим? Шу масалаларга жавоб топишимиз зарур".

Умумий ўрта таълим мактабларида ўқувчиларни мустақил ҳаётга тайёрлаш, ватанимизнинг онгли бунёдкорларини тарбиялаш, уларда миллий урф-одагларимизга, анъаналаримизга, удуларимизга ҳурмат

кинода роль ўйнади. Бугунги кунда ўша қулоқчин оммаланиб, ҳатто олий таълим муассасалари талабалари ҳам ҳавас билан кийишига сабаб бўлди ёки сочини хўрозсифат қилиб тараб, қоронғуда ҳам қора кўзойнак тақиб шимининг огисини тиззасигача тушириб (агар шим дейилса) ашула айтган кўшиқчини кўриб, унинг ҳамтарофлари ошмоқда. Бу "оммавий маданият"нинг таъсири эмасми?

"Оммавий маданият" ёшлар маланий онгининг тўғри шаклланишига салбий таъсир кўрсатади. Уларни худбин ва худкуш қилиб вояга етказди. Шу маънода, "айрим ёш ижрочи ва ижодий гуруҳларнинг жамоатчилик эътиборига тақдим этаётган "асар"лари санъатнинг ҳеч қандай талаб ва мезонларига жавоб бермайди. Нафақат мавзу, мусиқа ва ижро усуллари, балки саҳна ҳаракатларида ҳам очиқдан-очиқ ажнабий "оммавий маданият" кўринишларига тақлид қилиш, "юлдузлик" касалига чалиниш ҳолатлари тез-тез учраб тураётгани чинакам санъат муҳлисларини ранжитмасдан қолмайди" (И.А.Каримов. "Юқсак маънавият — енгилмас куч").

"Оммавий маданият" энг муҳим қадриятларни эмас, иккинчи даражали нарсаларни, икир-чикирларни бўрттиради. Улардан фожиалар ясайди. Экранларда одамларни фаҳш, жиноятчилик, ёвузлик саҳналари кутиб туради. Бунинг учун уларга қизиқиш уйғотилади. Маънан қашшоқлашган миллионлаб одамлар ана шу "товар"ларнинг истеъмолчисига айлантирилади. Уларга талаб шакллантирилади.

Энг ачинарлиси, аксарият ёш йигитларнинг юришлари (қадам ташлашлари) ўзгарган, бу ниманинг таъсири? Қани йигитларнинг шаҳдам қадамлари. Айрим кўшиқчи қизлар йигитлар айтиши учун мўлжалланган кўшиқларни айтаётганига ёки бунинг аксига қандай изоҳ бериш мумкин? Шундай кўшиқларни эфирга узатаётган мутасаддилар қаёққа қарашпти? Тушунамиз, бозор иқтисодиёти. Лекин бозор иқтисодиёти миллатимиз маънавиятига таъсир қилмаслиги керакку!

Жамиятда яшаб туриб, жамиятга бефарқ бўлиш мумкин эмас. Бефарқлик — мафкуравий иммунитет шаклланмаганлигининг яққол кўрсаткичи.

Хаёлини "оммавий маданият" васвасаси банд этган одамдан миллий мумтоз кўшиқларимиз ҳақида сўрасанг, эшитишни ҳам хоҳламайди,

чунки мумтоз кўшиқлар, айниқса "Шашмақом" фалсафий асар. Ўйлашга, фикрлашга ундайди. Унақа одам эса енгил-елпи кўшиқларни эшитишга ўрганиб қолган, ўйлаш, фикрлашни хоҳламайди.

Маданият ва санъат соҳалари фаолиятининг бутунлай тижорат асосида ташкил этилишига, гоёвий-бадий жиҳатдан саёз, миллий қадриятларимизга ёт асарларнинг етакчи ўринни эгаллаб олишига йўл қўймаслик муҳим аҳамиятга эга бўлиши ва давр талабига айланиши зарур.

Ўзбекистон ёшлари чет эл эстрадасининг ҳақиқий усталарини севишди ва қадрлашди. Лекин ёшларимизнинг айримлари орасида репертуари, гоёвий йўналиши бўйича ижтимоий, маънавий ва эстетик эътиқодлардан йироқ бўлган гуруҳлар ва ижрочиларнинг ҳам борлиги ачинарли ҳол. Аксарият кўшиқларнинг матнлари саёз, маъносиз ва фақат сўзлар тузилмасидан иборат бўлиб қолмоқда. Шахсий, ҳаётий тажрибанинг камлиги, санъатга фақат лаззатланиш воситаси деб қараш, юзаки англаш кўпинча ижобий ва салбий ҳодисаларни чалкаштириб тасаввур қилишга, гоёвий ёт, бетайин ҳаракатларни ҳақиқий бадий қадриятлардан устун қўйишга олиб келади. Бу тасаввурлар шахслараро мулоқотда такрорланаверса, мустаҳкамланиди, тенгқурлар фикрлари билан қўллаб-қувватланади. Фуқаролик онги, миллий гоёларнинг секин шаклланишига, сиёсий гўрлик, бефарқлик, лоқайдлик, санъатдаги гоёвий ёт асарларга нотанқидий муносабатда бўлишга, демак, мафкуравий иммунитетни сусайтиришга қулай замин яратади. Бундай салбий оқибатларнинг олдини олиш бугунги кун педагогининг асосий вазифаси бўлмоғи даркор.

ЭКОЛОГИК ТАРБИЯ БЕРИШДА ФАНЛАРАРО АЛОҚАДОРЛИК

Н.Ж.Исакулова, ЎзДСМИ

Таълим сифатини оширишда фанлараро алоқадорлик педагогик муаммо, принтип, метод муҳим самарали восита бўлиб хизмат қилади. Интеграция эса жараён сифатида намоён бўлади. Экологик тарбияни фанлараро шакллантириш мақсади — табиат ва унинг компонентлари ҳамда уларга нисбатан муносабатларни фанлар алоқадорлигида

ўрганиш ҳамда таҳлил этишдан иборат. Экологик тарбияни фанлараро бериш вазифалари қуйидагилардан иборат: 1. Жамият, табиат ва инсон ўртасидаги муносабатларни фанлараро ўрганиш. 2. Бугунги кун экологик ҳолатини фанлараро ўзлаштириш. 3. Инсоннинг табиатга нисбатан лоқайдлигини таҳлил этиш. 4. Ўқувчиларда табиатга нисбатан меҳр-муҳаббат ҳиссини мустаҳкамлаш.

Фанлар илмий билишнинг шаклларидир. Фанлар борлиқ ва унинг турли кўринишлари: табиат, жамият, инсон, инсон тафаккури тўғрисидаги илмий билиш жараёнида юзага келган билимлар тизимларидан иборатдир.

Жамиятда фанларнинг ривожланиши ва уларнинг ижтимоий аҳамияти ортиб боришида уч муҳим босқич фарқ қилинади. Биринчи босқичда фанлар жамият ишлаб чиқаришига оид амалий-ижтимоий талаблар ва эҳтиёжларга жавоб бериш асосида пайдо бўлади ва ривожланади [2. 417–418 б.]. Фанлар тараққиётининг иккинчи босқичи XIV асрнинг охири ва XV асрларда Ўрта Осиёда темурийлар империяси даврида ҳамда XVII асрнинг охирларидан бошлаб Оврўпада капитализмнинг тез ривожланиши билан бошланади. Фанлар ривожланишининг учинчи босқичи XX аср бошларидан бошланади [2. 419 б.]. Фанларнинг предмети, кенг маънода, инсонни қуршаб турган борлиқ ва унинг шаклларидир. Шу жиҳатдан фанларни уларнинг предметларига кўра шартли равишда табиатшунослик, жамиятшунослик ва уларнинг ўртасидаги техника фанларига бўлиш мумкин. Фанларни яна амалий ва фундаментал фанларга бўлиш [2. 420 б.]. Фалсафа, табиатшунослик фанлари, ижтимоий-гуманитар ва техника фанлари бир-бирлари билан чамбарчас боғлиқ ва алоқадорликда, бирликда ривожланиб боради [2. 420–421 б.].

Юқорида қайд этилган фанлар таснифларини ўрганган ҳолда, фанларнинг алоқадорлигини умумий ўрта таълим ва ПК ўқув режалари асосида таҳлил қилинди. Шунингдек, экологик тарбияни фанлараро бериш мазмуни ДТСлари, ўқув режа ва дастурлари, таълим жараёни ҳамда фойдаланилган методлари асосида фанларнинг синхрон, асинхрон, интегртив, узвий боғланишларни ўрганиш муҳим аҳамият касб этишини кўрсатди. Ўқувчиларда экологик тарбияни фанлараро таҳлил этиш, экологик мазмундаги фан мавзуларини ўрганиш, фанлараро ва синфлараро боғланиш, экологик тарбия

беришни ўқув фанларида ўрганиш, фан мавзуларини оддийликдан мураккаблик томон ўзлаштириш, фанлараро боғланишнинг дарс ва дарсдан ташқари машгулотларини уюштириш, фан ўқитувчисининг имкониятлари ҳамда мажбуриятларини билиш асосида фанлараро экологик тарбия бериш йўналишлари белгиланишини тақозо қилади. Умумий ўрта таълим мактаблари ҳамда педагогика коллежининг "Бошланғич таълим" йўналиши ўқувчиларига фанлараро экологик тарбия бериш йўналишлари бошланғич синфлар, табиий, ижтимоий-гуманитар, аниқ, умумкасий ва махсус фанлараро экологик тарбия беришда намоён бўлади.

Шунингдек, тадқиқотларда олдиндан, кейиндан ва давомли боғланишлар, ички ва ташқи, синхрон, асинхрон, интегртив, узвий боғланишлар, тушунча ва фактлар орасидаги, текшириш методлари ва илмий тафаккур орасидаги, амалий кўникма ва малакалар шаклланишидаги, ўқитишнинг билиш методлари орасидаги боғланишлар ўрганилган, лекин экологик тарбия бериш асосида фанлараро боғланишларга етарлича эътибор қаратилмаганлигини кўрсатади.

Мутафаккирлардан Я.А.Коменский, И.Г.Песталоцци, А.Дистервег ва К.Д.Ушинскийлар фанлараро ўзаро алоқадорлик принципига турли хил ёндашувлари билан ўқувчиларнинг дунёни билишга ўргатувчи билимлар системасидаги алоқадорликни, хабардорликни ўқувчилар мушоҳадасига беришга ва шу билан бирга қўйилган таълимий мақсадни амалга оширишга ҳаракат қилдилар.

М.Н.Скаткин, асосан уч кўринишдаги боғланишни тавсия этади, яъни: 1) олдиндан боғланиш; 2) кейиндан боғланиш; 3) давомли боғланишларга ажратади ва ҳар бир боғланишларни ўзига хос тавсифномасини келтиради. Лекин, Н.В.Верзилин, П.Г.Кулагин, Ю.Кейткевицуслар қараётган тушунчанинг ўқувчилар билиш фаолияти билан алоқадорлигини эътиборга олган ҳолда, боғланишни икки категорияга, яъни: синхронли боғланиш; асинхронли боғланишларга ажратади. К.П.Королев боғланишларни асосан қуйидаги тартибда белгилайди: 1) тушунча ва фактлар орасидаги боғланиш; 2) текшириш методлари ва илмий тафаккур орасидаги боғланиш; 3) умумий кўникма ва малакаларини шаклланишидаги боғланиш; 4) ўқитишнинг билиш усуллари орасидаги боғланишларга

ажратади [1. 23 б.]. Шунингдек, фанлараро алоқадорликда ички ва ташқи алоқадорлик, узвийлик, предметлараро алоқадорлик, ўзаро алоқадорлик ҳамда интегратив алоқадорлик тушунчаларидан ҳам фойдаланилди.

Фанлараро алоқадорлик — ўзини моҳиятига кўра кенг тушунча бўлиб, ўрганилаётган объектнинг турли жиҳатлари, хусусиятларини ҳар томонлама очиб берилишини назарда тутadi. Ўзаро алоқадорлик — моҳиятига кўра ўқув предметлари орасидаги алоқадорликни ифодалайди.

Узвийлик — ўзлаштирилган билим, кўникма ва малакаларнинг аста-секинлик билан кенгайиб, чуқурлашиб, мукаммаллашиб боришида кўзда тутилади. Яъни мавзуларнинг таълим соҳалари ҳамда ўқув фанларида аста-секин билан оддийликдан мураккаблик томон ўзлаштирилиши инобатга олинади. Масалан, таълим соҳалари бўйича "Табиий билимлар" даги мавзуларнинг узвий боғланиши. Бунда мавзулар синфма-синф, босқичма-босқич аста-секин ўзлаштирилиши эътиборга олинади. Масалан, 31-дарс: "Организмларнинг ер қобиғига таъсири" (5-синф), 4–5-дарс: "Географик қобиқнинг ривожланиш қонуниятлари" (6-синф), 42-дарс: "Ўзбекистоннинг сув бойликларида фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш" (7-синф), 3-дарс: "Ўзбекистоннинг табиий шароити ва табиий бойликлари" (8-синф), 31-дарс: "Организмларнинг ер қобиғига таъсири" (9-синф), 13-§. "Табиат комплекслари" ҳақида тушунча (коллек) мавзулари 5-синфдан коллежга қадар аста-секин ўзлаштирилиши кўзга ташланмоқда.

Интегратив алоқадорлик — эса нисбатан юқори даражадаги алоқадорлик ҳисобланади. Яъни мавзуларнинг яхлитлик томон ўзлаштирилишида мавзунинг алоҳида қисмларини ўзаро бир бутун боғлаш тушунилади. Масалан, "Биология" фани асосида "Ботаника" (5–6-синфлар), "Зоология" (7-синф), "Одам ва унинг саломатлиги" (8–9-синфлар), "Биология" (ПК) ўқув фанлари. Шунингдек, таҳлил қилинган мавзуларни мисол келтирамиз. 15-дарс: "Илдиннинг ўсиши, озикланиши ва нафас олиши" (5-синф), 16-дарс: "Ўсимлик ва атроф-муҳит" (6-синф), 1-дарс: "Ҳайвонларнинг хилма-хиллиги ва аҳамияти" (7-синф), 5-дарс: "Организм ва ташқи муҳит" (8-синф), 2-дарс: "Тирик организмларнинг ўзига хос хусусиятлари" (9-синф), 20-§.

"Экология фани, унинг вазифалари. Уни ўрганиш усуллари" (коллек) мавзулари асосида яхлит мазмун "Тирик организмларнинг ташқи муҳит билан боғлиқлиги" шаклланади.

Синхрон боғланиш — синф ёки босқичлардаги ўқитиладиган фанларнинг боғланиши инобатга олинган. Синхрон — бир вақтда, баравар, бир йўла, бир текис, бир-бирига мос. Яъни бир вақтнинг ўзида, маълум бир синф ёки босқичда ўқув фанларини ўзлаштирилиши, фанлараро хулоса чиқарилиши, экологик мазмундаги мавзулар бир вақтнинг ўзида ўқув фанлари бўйича ўрганилиши ҳамда фанлараро экологик тарбиялаши инобатга олинади. Масалан, 1-синф ўқув фанларидаги синхрон боғланишлар. Бунда ўқув фанлари бўйича мавзу мустақамланиши эътиборга олинади. "Ўмидвор қушча" (Одобнома), "Қушлар" (Агрофимиздаги олам), "Ривоят" (Ўқиш), экологик мазмунда расм чизиш (Тасвирий санъат), экологик мазмунда масала ечиш (Математика) ҳамда машқ бажариш (Она тили) орқали 1-синф ўқув фанларида экологик тарбиялаш инобатга олинган. Натижада, қушларга нисбатан онгли муносабат фанлараро шаклланади.

Асинхрон боғланиш — синфлараро боғланиш инобатга олинган. Бир ўқув фани асосида синфлар ҳамда коллеж босқичларининг боғланиши тушунилади. Бунда мавзулар бир ўқув фанига тегишли бўлиб, мавзуларнинг такрорланилмаслиги, муайян мавзунинг синфлараро боғланиши эътиборга олинади. Масалан, 1–4-синфларнинг "Ақлли боғбон". СТЎ — 20 дақиқа (1-синф), "Нилуфар" (2-синф), "Дарахларни оқлаганда" (3-синф), "Ниҳолларнинг ноласи" (4-синф) мавзулари асосида "Ўқиш" фанининг боғланиши. Натижада ўсимликларга нисбатан муҳофаза қилиш фанлараро шаклланади.

Ўқув фанларининг синхрон, асинхрон, интегратив, узвий боғланишлари асосида ўзлаштирилган назарий билим, амалий кўникма ва малакалар қуйидаги жадвалда ўз ифодасини топади:

жадвал

**Ўқув фанларининг синхрон, асинхрон, интегртив, узвий
боғланишлари асосида ўзлаштирилган назарий билим, амалий
кўникма ва малакалар**

Синхрон боғланишлар асосида	Асинхрон боғланишлар асосида	Интегртив боғланишлар асосида	Узвий боғланишлар асосида
Мавзу юзасидан бир тактининг ўрнида бир неча фанларнинг боғланиши асосида фанлараро экологик тарбия амалга оширилади. Мавзу бўйича маълумотлар, турли хил жанрдаги асарлар ёрдамида ўрганилиб, кушлар, хайвон, ўсимликларни тўғизлаш, уларга меҳр-мухаббат муносабати инакчалани, хавфни тоғга саклаш, атроф- муҳитни инфослангирмаслик қоидалари ишлаб чиқарилади.	Мавзу юзасидан синфлараро, фанлараро экологик тарбия амалга оширилади. Шунингдек, мавзу бўйича маълумотлар табiiй, иқтисомий, гуманитар, аниқ фанлар ёрдамида ахлоқда ўрганилиб, кенг камровда оддий-люқдан мураккаблик томон ўзлаштирилади	Мавзу юзасидан Ўқув фанларининг интегртив боғланишларида яқинт фанлараро экологик тарбия амалга оширилади. Шунингдек, мавзу бўйича маълумотлар табiiй, иқтисомий, гуманитар, аниқ фанлар ёрдамида яқинт ўрганилиб, оддийликдан мураккаблик томон ўзлаштирилади	Мавзу юзасидан таълим турлари (5-9- синфлар ҳамда ПК "Бошлангич таълим" йўналиши) ўрнатида фанлараро экологик тарбия амалга оширилади. Мавзу бўйича маълумотлар хар бир фан бўйича боғланишлари асосида ўзлаштирилади. Масалан, "Табиатшунослик" (3- 4-синфлар) ўқув фани бир-бирига яқин мисоллар "Биология" (5-9-синфлар) экан, "География" (5-9- синфлар) ҳамда "Табиатшунослик ва уни ўқитиш методикаси" (1-3- босқичлар) ўқув фанлари билан боғланишлари асосида ўзлаштирилади

Тадқиқот жараёнида ўқувчиларга фанлараро экологик тарбия
беришда боғланишларга ҳам эътибор берилди. Яъни, олдиндан
боғланишда; а) тадқиқот назариясининг амалиёт билан олдиндан
боғланиши; б) умумий ўрта таълим мактаблари синфларининг

олдиндан боғланиши; в) педагогика коллежи "Бошлангич таълим"
йўналиши босқичларининг олдиндан боғланиши; г) ўқувчиларга
ФЭТБда дидактик талаб ва тамойилларнинг олдиндан боғланиши;
д) тажриба-синов ишларини ташкил этиш босқичлари ўрганилган.

Кейиндан боғланишлар умумий ўрта таълим мактаблари
синфларининг, педагогика коллежи "Бошлангич таълим" йўналиши
босқичларининг ҳамда дарс ва дарсдан ташқари машгулотларнинг
кейиндан боғланиши тахлил этилди. Давомли боғланишлар тадқиқот
боблари бўйича, таълим турлари асосида ҳамда ўқувчиларга ФЭТБда
омиллари ўрганилган. Ички боғланишлар 12 йиллик таълим тизимида
ўқитиладиган фанларнинг, ўқувчиларга ФЭТБда хусусиятларининг
ҳамда моно ва полидидактик жараёнларнинг ички боғланиши назарда
тутилган. Ташқи боғланишлар 12 йиллик таълим тизимида
ўқитиладиган фанларнинг ташқи боғланиши тахлил этилган.

Тушунча ва фактлар орасидаги боғланиш 12 йиллик таълим
tizimida ўқитиладиган фанлардаги табиатни муҳофаза қилиш ва
экологик тарбияга оид тушунчалар орасидаги боғланишлар
ўрганилган. Дарс ва дарсдан ташқари машгулотларда фойдаланилган
усулларнинг орасидаги боғланишлар асосида текшириш услублари
ва илмий тафаккур орасидаги боғланиш тахлил этилган. Ўқувчиларга
ФЭТБда инвариант ва вариатив дидактик функцияларнинг умумий
кўникма ва малакаларини шаклланишида умумий кўникма ва
малакаларини шаклланишидаги боғланиш кўзга ташланган.
Ўқитишнинг билиш усуллари орасидаги боғланишлар — педагогик
тажриба-синов ишлари умумий ўрта таълим ҳамда ПК "Бошлангич
таълим" йўналиши ўқувчилари учун алоҳида ишлаб чиқилган
баҳолашда боғланишлардир.

Хулоса қилиб айтганда, таълим жараёнида интеграция ва фанлараро
алоқадорлик хусусияти оламни ўрганишда — фанлар иштироки, бир
фаннинг иккинчи бир фан шаклланишига сабаб бўлиши, фанларнинг
турли даражада эканлиги, табиатнинг ўз тартиб-қоидалари
мавжудлиги жиҳатидан тахлили ўқувчиларга фанлараро экологик
тарбия беришнинг йўналишлари ўқув фанлариаро алоқадорликда
таъминлашни тақозо қилади. Шунингдек, бошлангич таълим, табиий,
ижтимоий-гуманитар, аниқ, умумкасбий ва махсус фанлараро
экологик тарбия бериш йўналишлари ёритилиши учун дарс

жараёнида ўтиладиган экологик мазмундаги мавзуларни фанлараро боғлаш технологияси ишлаб чиқишида фанларнинг синхрон, асинхрон, интегратив боғланишларини ўрганиш ҳамда таълим соҳалари ва ўқув фанлари орасидаги узвий боғланишдан экологик тарбия бериш мақсадларида фойдаланиш талаб этилади. Бунда фанларнинг интеграцияси ва дифференциацияси жараёнларининг ўзига хос жиҳатлари ҳисобга олиниши эътиборга олинади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Саломов А.А. Математиканинг фанлараро алоқадорлик функцияси асосида юқори синф ўқувчиларининг кўникма ва малакаларини ривожлантириш: Дисс. ... пед.фан.ном. –Т.: 1998. 182 б.
2. Фалсафа. // Академик Э.Ю. Юсуловнинг умумий таҳрири остида. –Т.: Шарқ, 1999. 496 б.

ИЖТИМОЙ ҲИМОЯГА МУҲТОЖ БОЛАЛАР БИЛАН ИШЛАШНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

А.Тўйчиев, ЎзДСМИ талабаси

Маълумки, ижтимоий ҳимоя — бу фуқароларни ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш, ҳуқуқ ва эркинликларни рўёбга чиқарилиши учун қулай шароит яратиш мақсадида давлат ва жамият томонидан амалга ошириладиган иқтисодий, ҳуқуқий, ташкилий чора-тадбирларнинг мажмуи бўлиб, у аҳолининг турмуш даражасини узлуксиз юксалтириш мақсадини кўзлайди. Бундай мақсадни амалга ошириш эса бозор муносабатлари шароитида аҳолини кучли ижтимоий ҳимоялаш борасидаги давлат сиёсатининг рўёбга чиқарилишини таъминлаш, аҳолини муҳтож бўлган қатламларига кўмак беришни ташкил этиш, ижтимоий ҳимояни амалга ошириш жараёнидаги барча муносабатларни тартибга солиш каби вазифаларнинг бажарилишини тақозо этади.

Ижтимоий ҳимояга муҳтож болалар билан ишлашда ижтимоий соҳа ходимлари алоҳида ўрин тутadi. Ижтимоий соҳа ходимлари болаларнинг жисмоний, психологик ва ҳиссий дахлсизликларини ҳимоя қилишга ёрдам берадилар. Улар томонидан ёшлар, шу

жумладан, вояга етмаганларнинг ўз-ўзини англашлари, ижтимоий ҳимоялаш жараёнининг субъекти бўлишлари, давлат ва жамият томонидан ижтимоий ёрдам олишлари, шунингдек, ўз ҳақ-ҳуқуқлари учун курашишлари учун методик ёрдам кўрсатилади.

Қаровсиз қолган болалар билан муносабатда бир қатор шартларга қатъий амал қилиш кутилган натижаларга эришишни таъминлайди. Яъни:

- 1) суҳбатнинг ўзаро тенглик тамойилига асосланиш, очик ва самимий бўлиш, ижтимоий соҳа ходимининг хотиржам, босиқ, суҳбатдошини диққат билан тинглай олиши муҳим аҳамиятга эга;
- 2) ижтимоий соҳа ходимининг ташқи кўриниши эътиборни тезда ўзига тортмаслиги, кийиниш маданияти (оддий ва қулай кийимларни кийиши, тартибли, озода бўлиши, қора кўзойнак тақмаслиги ва бошқалар)га риоя этиши, ўткир ҳидли атирлардан фойдаланмасликлари мақсадга мувофиқ;
- 3) имкон қадар панд-насихат қилмаслиги, турли мимика, пантомимика ва жест (қўл-оёқ ҳаракатлари)лардан фойдаланмаслиги, вояга етмаган шахснинг ота-онаси ёки ўзининг хатти-ҳаракатларига нисбатан баҳо бермаслиги, аксинча ҳамкорликка таяниш, унга нисбатан ҳамдард бўлиш тўғриси йўл саналади;
- 4) биринчи учрашувдан бола ҳақида кўп маълумотларни олишга интилмаслик, тинимсиз саволлар бермаслик, аксинча, имкон қадар боланинг муаммолари, уни қийнаётган масалалар юзасидан суҳбатлашиш самарали натижаларни қўлга киритишга ёрдам беради;
- 5) танишувнинг дастлабки вақтидаёқ ёрдам беришга шошилмаслик, унга нисбатан ачинаётганлигини сездирмаслик (зеро, ачиниш инсон қадрини камситади) мақсадга мувофиқ;
- 6) ёрдам кўрсатиш имконияти мавжуд бўлмаса, ваъда қилмаслик, ёлгон гапирмаслик, аксинча, чин юракдан гапириш, ҳеч кимни айбламаслик, таъна ва миннат қилмаслик, суҳбатдошга нисбатан сабрли бўлиш, туйғуларини ошкор этмаслик;
- 7) боланинг саволи ёки илтимосини эътиборсиз ёки жавобсиз қолдирмаслик, нутқини бўлмаслик, талаб қилиш эмас, балки таклиф қилиш муҳим аҳамиятга эга.

Мустақиллик йилларида аҳолини ижтимоий ҳимоялаш йўлида амалга оширилган фаолият негизида оила манфаатларини таъминлаш,

Маърузанинг бориши:

- I. Ташкилий қисм.
- II. Ўтган мавзу юзасидан талабалар билимини тарқатма материаллар ёрдамида аниқлаш ва баҳолаш.
- III. Талабаларни дарс мавзуси, мақсади ва маърузанинг бориши билан таништириш ҳамда уларнинг эътиборини маъруза самарадорлигига қаратиш.

Технологиянинг тавсифи: мулоқот технологияси талабаларнинг маъруза жараёнида мустақил фикрлашга, ўз фикрларини эркин баён этишига ҳамда уларда баҳслашиш маданиятини тарбиялашга қаратилган бўлиб, одагда бундай машғулот талабаларни кичик гуруҳларга ажратган ҳолда ўтказилади.

IV. Янги мавзунини ўрганиш.

Ўқитувчи гуруҳдаги барча талабаларни кичик гуруҳларга ажратлади. Шундан сўнг мавзу мақсади, вазифалари ва маърузанинг бориши ҳақида керакли кўрсатмалар беради. Шу аснода ўқитувчи талабаларга "Биомолекулалар" мавзуси ҳақида умумий тушунчалар бериб, унда тирик организмлар ёки биологик тизимлар қуйидаги даражаларда бўлади: молекула, ҳужайра, тўқима, орган, организм, популяция, биогеоценоз ва биосфера.

Хар бир тузилиш даражасида атроф-муҳит билан, яъни моддалар, энергия ва ахборот алмашинувлар натижасида ўзига хос муайян тизимлар келиб чиқади.

Тирик организмлар ҳужайрасининг ўртача 20—30 фоизини органик бирикмалар ташкил қилади. Улар хилма-хил кагта ва кичик молекуляр массага эга бўлиб, биомолекулалар деб аталади. Жумладан, тирик тизим биологик фаол йирик молекулар, яъни оқсиллар, нуклеин кислота ва углеводларнинг фаолият кўрсатишида намоён бўлади. Молекула босқичида айнан тирик материя учун хос бўлган қуёш нури энергиясининг органик моддаларда боғланиши кимёвий энергияга айланиши, яъни моддалар алмашинуви, ирсий белгилар ўтказиши ҳамда тизимларнинг авлодлардаги барқарорлиги сингари жиҳатлари кузатилади.

Ўқитувчи мазкур мавзунини физик билимлар билан ўзаро боғлаб тушунтириш мақсадида талабалар физикадаги "Молекулаларнинг ўлчамлари, массаси ва Авогадро доимийси" мавзусини фанлараро алоқадорликда тушунтириб, молекулалар турлича атом

бирикмаларидан ташкил топган бўлиб, ўлчами ва массаси кичик бўлгани учун ҳар қандай микроскопик жисмда ниҳоятда кўп молекулалардан иборат бўлади. Шунингдек, моль таърифига кўра, инсталлан модданинг бир молдаги атомлар ёки молекулалар сони бир моль бўлади. Шунинг учун Авогадро домийси деб аталади.

Юқорида таъкидланганидек, молекулалар икки ёки ундан кўп атомлардан ташкил топган бўлади. Уни биз тирик организмнинг энг кичик бирлиги биомолекулалар билан ўзаро таққослаганимизда чамбарчас боғлиқлик борлигини илмий-назарий жиҳатдан таҳлил қилишимиз мумкин. Маъруза жараёнида бу каби кимёвий, биологик, экологик ва физик тушунчаларни ўзаро боғлаб, фанлараро алоқадорликда тушунтириш талабаларни эркин фикрлашга, ўз фикрларини аниқ ва қисқа далиллар асосида баён қилиш орқали уларда ишонтириш, шунингдек тарғиб қилиш, уни амалга ошириш кўникма ва малакалари шакллантирилади.

V. Талабаларни рағбатлантириш ва баҳолаш.

VI. Дарсни якунлаш.

VII. Уйга вазифа бериш.

ШАХС МАЪНАВИЯТИДА ЭКОЛОГИК ТАРБИЯ МУАММОСИ

Ю. Ф. Маҳмудов, РИМСАЛ; Н. Ж. Исакулова,
ЎзДСМИ; Б. Ф. Кулматов, ЎзДЖТУ

Мустақил Ўзбекистоннинг энг муҳим масаласи — таълим жараёнини ислоҳ қилиш. Таъкидлаш жоизки, таълим-тарбия соҳасида ислоҳотлар ўтказиш ва уларнинг асосий йўналишларини белгилаб олиш лозим. Бу борада шахс маънавиятида экологик тарбиянинг ўрни муҳим ҳисобланади. Шахс маънавиятида экологик тарбиянинг ўрни, уни сингдириш имкониятлари ва у қайси жиҳатдан ўз самарасини бериши долзарб муаммо. Таълим борасида ютуқларга эришилмаса, жамият ўзининг илгариланма ҳаракатини давом эттира олмаслиги барчага аён. Беҳбудий "Илм ва ҳунарсиз халқнинг бойлиги, ери ва асбоби кундан-кун қўлидан кетганидек, ахлоқ ва обрўйи ҳам қўлдан чиқар, ҳатто дини ҳам заиф бўлур" деб баён қилган.

Шахс — алоҳида индивид, моҳиятан яхлит ижтимоий-ахлоқий бирлик эканлиги барчага маълум. Унинг камолотида муайян

педагогик, тарихий шарт-шароитларда шахсда таркиб топтирилиши лозим бўлган қобилият, иқтидор, унинг моҳиятини ташкил этадиган барча жиҳатлар ривожланиши лозим. Инсоннинг оламга нисбатан фаолиятли муносабати, моддий ва маънавий муҳитда ижтимоий аҳамиятга молик ўзгаришларни амалга ошириш қобилияти, инсоннинг ижодий фаолияти, иродавий ҳолати ва мулоқотида намоён бўлиши унинг фаоллигидир.

Маънавият — инсон руҳий ва ақлий оламини ифодаловчи тушунча бўлиб, лугатларда маънавиятга қуйидагича таъриф берилган: у — (арабча — маънолар мажмуи) кишиларнинг фалсафий, ҳуқуқий, илмий, бадий, ахлоқий, диний тасаввурлари ва тушунчалари мажмуи. Шунингдек, маънавият — кишининг ички, руҳий, ахлоқий қиёфаси тушунчаси бўлиб, маълум бир ахлоқ меъёрлари, маромлари асосида яшаш тарзи сабабли шахс маънавиятида экологик тарбия муаммосини таҳлил этиш муҳим. Кишилик даврининг шаклланиши билан биргаликда инсон экологик тарбияси шаклланиши юз берган.

Кишилик дунёсини фан нуқтаи назаридан изоҳлаш гарчи кейинроқ бошланган бўлса-да, унинг айрим оддий унсурлари жамиятнинг келиб чиқиш давридан мавжуд. Бу билимлар аввал энг содда кўринишда бўлиб, кишилар дунёси ҳақидаги энг умумий қарашлар оддий тарзда ифодаланган. Кишилар теварак-атрофидаги ўсимликлар, ҳайвонлар тўғрисида маълум билимларга эга бўлсалар-да, уларнинг жамият ҳақидаги билимлари узок давр давомида тўлланиб борган.

Инсон фаолиятининг табиатга таъсири ва табиатни муҳофаза қилиш зарурати кишилик жамияти ривожланиши давларида ўз аксини топган. Тарихдан аёнки, қадимги одамлар, асосан, териб-термачлаш, овчилик қилиш ва балиқ тутиш билан кун кечиришган. Табиатнинг инсон устидан ҳукмронлиги то олов кашф этилгунга қадар давом этган. Олов кашф этилиши билан инсоннинг табиатга бўлган шогирдлиги ниҳоясига етиб, табиат устидан сезиларли таъсири кучайган. Маълумки, инсон табиатнинг бир бўлаги бўлиб, уни табиат яратган. Лекин инсон жисман ва ақлан ривожланиши билан табиатга озор бера бошлаган. Шунингдек, техника ривожланиши ўз навбатида фойдали қазилмалардан кент қўламда фойдаланишга олиб келди.

XX асрнинг 60-йилларига келиб, фан-техника тараққиёти ва инсоннинг табиатга салбий таъсири кучайди. Фан-техника ривож

туфайли саноат ва транспорт тараққий этди, урбанизация кучайди, қишлоқ хўжалиги ялли кимёлаштирилди. Хуллас, антропоген фаолият табиатга: ҳайвонот ва ўсимлик оламига, тупроқ ҳолатига, фойдали қазилмалар захирасига, ҳавога, сув ҳавзаларига, табиатдаги сувнинг айланма ҳаракатига салбий таъсир кўрсатди. Ташқи муҳитнинг шу қадар ифлосланишига қарамай табиатдаги мувозанат эҳтиёт қилинмади.

Инсон ва жамиятнинг табиатга акс таъсири кучайиб, оқибатда табиат билан жамият ўртасидаги мувозанат бузилди, экологик танглик юзага келди. Экологик тангликнинг олдини олмаслик қатор экологик муаммоларни келтириб чиқарди ва умумбашарий тус олди.

XX асрнинг 80-йилларидан бошлаб, экологик муаммолар сайёра миқёсини кашф этди. Бугунги кунда экологик муаммолар давлатларда устувор аҳамиятга эга. Бу давр талаби бўлиб, у инсоннинг табиат олдидаги жавобгарлик масъулиятини ҳис этишини тақозо қилади. Фаровон келажак учун соғлом муҳит яратилиб, экологик муаммоларни бартараф этиш, ечиш ҳамда олдини олиш чора-тадбирларида намоён бўлади. Ҳозирги замонда инсоният билан боғлиқ муаммоларни бевосита ечишни ўрганиш, муаммолар ҳақида билиш эмас ёки муаммолардан ҳимояланиш эмас, балки муаммоларни қандай ҳал этиш йўлларини излаб топиш керак.

Ўзбекистон Республикаси табиати ва унинг муҳофаза қилиниши инсон тақдирида нақадар муҳимлигини таъкидлаб, Президент И.А.Каримов бундай деган эди: "Экологик хавфсизлик кишилик жамиятининг бугуни ва эртаси учун долзарблиги, жуда зарурлиги боис энг муҳим муаммолар жумласига қиради. Бу муаммолар амалий тарзда ҳал этилса, кўп жиҳатдан ҳозирги ва келгуси авлод турмушининг аҳволи, сифатини белгилаш имкониятини беради" [1, 110 б.]. Шу боис экологик хавфсизликни кучайтиришнинг асосий йўналишлари: тегишли технологияларни ишлаб чиқиш ва амалиётта жорий этиш, табиий захиралардан оқилона фойдаланиш, аҳоли яшashi учун қулай шарт-шароитларни яратиш, экологик қулфлар жаҳон қулфати эканлигини илмий асослаган ҳолда, мазкур асарда маънавий қадриятлар ва миллий ўзликни англаш орқали маънавий-руҳий тикланиш содир бўлишини, инсоннинг ерга ва унинг бойликларига бўлган муносабатига жиддий эътибор қаратиш лозимлигини ёритиб берган. Асарда ислом динидан олдинги маданият

табиатдан оқилонга, уйғун фойдаланиш анъаналарини ўрганган ҳолда аждоқларимизнинг ахлоқ-одоб қоидаларидан ҳозирги кун табиат экологияси учун фойдаланиш зарурлиги қайд этилган. Шунингдек, Ўзбекистондаги экологик муаммолар ва экологик хавф кучайишининг асосий йўналишлари асарда ёритилган.

Инсоннинг табиатга бўлган шогирдлиги илк диний тасаввурларда, яъни қадимги одамлар табиатнинг кўпгина ҳодисалари олдида ожиз бўлганлар ва улардан қўрққанлари сабабли улар табиат ҳодисаларининг ҳақиқий сабабларини билмаганликларини учун уларни гайритабиий кучлар вужудга келтиради, деб баён қилинган. Тотемизм билан боғлиқ тасаввурларда кишилар тотемга, яъни ўсимлик ёки ҳайвоннинг ёрдамига муҳтож бўлганлар. Тотемлар эъзозланган, уларни ўлдириш ва отиш мумкин бўлмаган. Анимизм диний тасаввурларида кишилар табиатдаги ҳар бир ҳодисанинг руҳи бор деб ҳисоблаганлар. Фетимизм диний тасаввурларида кишилар табиатдаги турли нарсалар ва ҳодисалар гайритабиий, илоҳий деб тушунганлар ва уларга сийинганлар [4. 26, 28, 30 б.].

Шунингдек, мазкур даврларда халқ миллий динлари пайдо бўлиб, самовий тарзда акс эттирилган худолар халқ худоларига айландилар. Ҳиндистон халқи миллий динида сув ва ҳайвонларни муқаддас билганлар, жайнизм динининг дигамбарлар йўналишида ҳеч нимани, ҳатто оддий ҳашаротни ҳам ўлдирмаслик тўғрисидаги таълимотга амал қилганлар. Шунингдек, Авестода табиат муқаддаслиги баён этилади.

Эзгулик ва яхшилик худоси Ахурамазда мавжудлиги табиатнинг барҳарорлигида рўй беради. Авестода экология, яъни табиат муҳофазасига оид масалаларга алоҳида эътибор берилган. Асарда табиатни, ер, сув, дарахт, ўсимлик ва ҳайвонларни муқаддас ҳисобланган [2. 41, 45, 48, 51, 70 б.].

Маълумки, ислом динида табиат муҳофазасига катта эътибор берилган. Ислом таълимоти айрим ҳайвонларни овлашни ман этади, дарахт ва ўсимликларни парвариш қилишни қуръон суратларида тарғиб қилади. Демак, Аллоҳнинг яратувчанлигига ширк келтириб бўлмайди. У маълум ўлчовда ярағи. Агар мувозанат бузилса нима бўлишини бандаси билмайди. Масалан, қуёш иссиқлиги ерга маълум миқдорда ҳамда фаслларга қараб тушади. Агар миқдор камайс эр юзи музлаши мумкин, кўпайса эр юзи қуйиши мумкин. Ердаги об-ҳаво қиш ва

ёз ойларида қуёш жойлашувига боғлиқ. Агар ушбу қуёш жойлашувлари ўзгарса табиатда ўзгаришлар ҳам содир бўлади.

Инсоннинг билиш қобилияти чекланмаган, лекин ҳар бир аниқ тарихий даврдаги билиш имкониятлари чекланган. Билиш — бу моддий оламнинг инсон онгида инъикос этиш жараёни бўлганили инсонни қуршаб турган табиат, унинг пайдо бўлиши ва ривожланиши қонуниятларини фаҳмлаш илмий билиш амалиётида катта аҳамият касб этади. Табиат доимий ҳаракатда, тўхтовсиз ўзгариши ва ривожланиши сабабли кишилик жамияти моддий олам тадрижий тараққиётининг қонуний маҳсули. Инсон жисмонан ва ақлан ривожланиши натижасида табиатга озор бериб, экологик муаммоларни юзага келтирган. Жамият — табиатнинг таркибий қисми. Табиат, инсон ва жамият ўртасидаги ўзаро алоқдорликлар мавжуд бўлгани учун жамият тараққиётининг турли даврларида инсон билан табиий муҳит ўртасидаги муносабатлар турлича кечган. Табиатда ҳамма нарса фойдали эканлигини фаранг файласуфи Монтен шундай таърифлаганлар "Табиатда ҳеч нарса фойдасиз эмас. Ҳатто, фойдасизликнинг ўзи ҳам фойдали".

Тасавуф фалсафасига кўра, инсон қарама-қарши икки асосда — модда ва руҳдан иборат. Шунинг учун унда шу икки асоснинг хусусиятлари жамдир. Агар моддийлик галаба қилса, инсонда ҳайвонийлик ва агар руҳ томони устун келса, илоҳийлик ривожланади [4. 41–42 б.]. Тасавуф тариқатлари асосида инсоннинг ички тозаланиши табиатни мукаммал англашига ҳамда унга нисбатан онгли муносабати шаклланишига замин бўлади. Қадимги юнон файласуфи Зенон "Табиат билан тотувликда янамоқлик, эзгулик билан яқдил бўлмоқлик демакдир" деб таъкидлагандан маълум бўладики, табиатнинг устидан ҳукмронлик қилмаслик жоиз. Инглиз файласуфи Ф. Бэконнинг фикрларига кўра: "Табиатни фақат унинг қонунларига бўйсуниб йўли билангина енгил мумкин. Инсон — табиатнинг хизматкори ва шарҳловчиси. Табиат устидан ҳукмронликни мўъжиза деб атаймиз. Аммо бу "мўъжиза" олатда бошимизга фақат кулфат ёғдиради".

Халқ оғзаки ижодида инсон образи табиатсиз, унинг инжиқликларисиз тасаввур этилмаган. Ўрта асрларда Марказий Осиёда яшаб, ижод қилган олимлар ҳали экология атамаси дунёга

келмаган даврда табиат ва ундаги мувозанат, ўсимлик ва ҳайвонлар дунёси, табиатни эъзозлаш ҳақида ўзларининг қимматли илмий фикрларини айтишганлар.

Инсон ўзини ўраб турган дунё билан тўла уйғунликда ўсмоғи ва яшамоғи лозим. Табиатни маълум қилмасдан, аксинча инсон ундан ана шу уйғунликни топтоғи, ўзини табиатнинг бир зарраси деб билмоғи керак. Табиатдаги ҳар бир ўзгариш, ҳар бир янгилик одам боласи қалбига, гурурига таъсир қилмасдан иложи йўқ. Немис олими А.Дистервег швейцариялик маърифатпарвар И.Г.Песталоцци сингари, тарбиянинг энг муҳим принципи унинг табиатга уйғун бўлишидир, деб ҳисоблади. Дистервег табиатга уйғун бўлиш принципига қўшимча равишда тарбия маданий уйғун характерда бўлиши ҳам керак деб талаб қилди.

Шахс маънавиятида табиат муҳофазаси ва экологик тарбия юзасидан таҳлил этилган илмий меросни ўрганиб қуйидаги натижаларга келиш мумкин:

— тарихан шаклланган диний тасаввурларда табиат муҳофазаси, яъни ўсимлик ва ҳайвонлар эъзозланган, табиатдаги ҳодисаларнинг руҳи борлигига ишонч билдирилган, табиат илоҳийлаштирилган, сув, тушроқ, ҳаво ва ҳайвонлар муқаддаслаштирилган, ҳашаротга зарар етказилмаган, ер, осмон улуғлаштирилган;

— "Авесто"да боғ яратишни, мол боқишни, деҳқончилик қилиб, уй қуришни ва покиза ҳаёт кечириш тарғиб қилинган. Шунингдек, чашмазорлар, дарё сувлари ва сув ҳайвонлари олқишланган, гиёҳлар эъзозланган. Дарахтлар экиш, қуруқ ерларга сув чиқариш, сувли ерларни шудгор қилишга ундолган, муҳит тозаллиги эътиборга олинган, гўристонларни шаҳар ва қишлоқлардан йироқда ташкил этиш хусусида фикрлар баён этилган;

— ислом динида асалари, чивин, ўргимчак, чумоли каби майда жониворларнинг ибратли томонлари кўрсатиб берилган, ов қилиш ман қилинган, меваларни исроф қилмаслик, Аллоҳнинг яратувчанлиги эътиборга олинган;

— тасаввуф фалсафасида инсонда ҳайвонийлик ва илоҳийлик ривожланиши, имон ва эътиқод шаклланиши, табиатга, жонзотлару ўсимликларга меҳр-шафқат кўрсатиш баён этилган. Шунингдек, тушроқ, сув, шамол, оловнинг ҳар биридан тўрт хусусият, тўрт ҳолат, тўрт майл ва тўрт сифат юзага келтирилгани баён қилинган;

— халқ оғзаки ижоди намуналарида инсон ва табиат муносабатлари ҳайвон ва ўсимликларнинг жонлантирилиши, жонсиз табиат тилга киритилиши орқали таърифланган;

— Шарқ мутафаккирлари асарларида тирик табиатнинг ўлик табиатдан фарқи, табиатда симметрия қоидаси мавжудлиги, хасталикка ташқи омиллар: об-ҳаво, йил фасли, ичимлик сувлари, озик-овқат маҳсулотлари сабаб бўлиши, боғ-роғлар яратиш, итларга гамхўрлик қилиш, экин ва дарахт экин фазилати ҳамда ҳайвонларга озор бермаслик эътироф этилган;

— Ғарб мутафаккирлари асарларида тарбиянинг табиатга мос бўлиши, табиат қонунларига асосланиб, таълим-тарбия қонунлари яратилганлиги, тарбия табиат билан муносиб ҳолда табиий бўлиши, болаларнинг табиатга мувофиқ равишда тарбия бериш лозимлиги таъкидланган.

Шунингдек, шахснинг маънавий камолатида экологик тарбиянинг ижтимоий ва табиий муҳитга боғлиқлиги, тарбиянинг бир қисми эканлиги, табиат олдидagi ижобий ва салбий қоидаларга амал қилиш лозимлиги, тарбияланувчининг тарбиявий таъсиридан экологик тарбиялашда фойдаланилганлиги тарбия қонуниятлари асосида ўрганилган.

Демак, шахс маънавиятида қўйиладиган муаммолар — экологик тарбияни тарихий асосланидан иборат бўлиб, унинг ечимини топиш учун "экологик тарбия" сўзининг пайдо бўлмасидан илгари "табиатни муҳофаза қилиш" тушунчасини тарихий ўрганиб, таҳлил этиш. Юқорида қайд этилган муаммоларни ҳал этишда қуйидаги ҳулосалар қилинди:

— турли даврларда табиатни муҳофаза қилиш амалга оширилганлиги изоҳланди;

— инсоннинг табиатга бўлган шогирдлиги илк диний тасаввурларда ўз аксини топганлиги ўрганилди;

— Авесто ва ислом динида табиат муҳофазасига катта эътибор берилганлиги таҳлил этилди;

— тасаввуф фалсафаси ўрганилди;

— Шарқ ва Ғарб мутафаккирлари асарларида ҳали экология атамаси дунёга келмаган даврда табиат ва ундаги мувозанат, ўсимлик ва ҳайвонлар дунёси, табиатни эъзозлаш ҳақида фикрлари ўрганилди.